

УДК 94(477)

DOI 10.25128/2225-3165.19.02.02

Lesya Alexiyevets

PhD hab. (History), Professor,
Department of the World History and Religious Study,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ukraine)
lmalex@tnpu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0030-3314>

Леся Алексієвєць

Доктор історичних наук, професор,
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка (Україна)

Mykhailo Yurii

PhD hab. (History), Professor,
Department of Social and Humanitarian Studies and Law,
Chernivtsi Institute of Trade and Economics of
Kyiv National University of Trade and Economics (Ukraine)
mjuriy@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

Михайло Юрій

Доктор історичних наук, професор,
Кафедра соціально-гуманітарних наук та права,
Чернівецький торговельно-економічний інститут Київського національного
торговельно-економічного університету (Україна)

МЕНТАЛІТЕТ І ЙОГО РІЗНОВИДИ

Анотація. У статті йдеться про складне і багатозначне явище – “менталітет”. Вказується, що в існуючих з проблеми публікаціях менталітет тлумачиться як рівень індивідуальної і суспільної свідомості (А. Гуревич); людська активність, об’єктивована в пам’яті культури (В. Шкуратов); характер інтелекту (Р. Вебстер); соціальний характер (Є. Донченко). Поряд із словом “менталітет” вживається слово “ментальність” – як здатність психіки індивіда зберігати в собі ті чи інші характеристики, що визначають належність його до певного соціуму або певного часу.

Ключові слова: менталітет, ментальність, суб’єкт, етнос, нація, генотип, культура.

MENTALITY AND ITS VARIETIES

Summary. The article deals with a complex and multivalued phenomenon – the “mentality”. It is pointed out that from the publications known for this issue, the mentality is treated as the level of individual and public consciousness (A. Gurevich); human activity, objectified in the memory of culture (V. Shkuratov); the nature of intelligence (R. Webster); social character (E. Donchenko). Next to the word “mentality” is used the word “mentality” – as the possibility of the psyche of an individual to retain in itself those or other characteristics that determine its belonging to a particular society or a specific time.

Keywords: mentality, mentality, subject, ethnos, nation, genotype, culture.

Постановка проблеми. Зародження і розвиток менталітету, як і цивілізації – це складний і тривалий процес, невіддільний від історії людства. В літературі останніх років з’явився термін “менталізація людини”, яким розуміють процес формування менталітету. Поняття “менталізація”, як похідне від концепту “менталітет”, свідчить про евристичність цього концепту. Його вже досить широко використовують психологи і педагоги, особливо розробляючи методи формування різних видів професійного менталітету.

Аналіз досліджень. Донедавна науковці, аналізуючи фактори, що обумовлюють менталітет, обмежувались, зазвичай, трьома концепціями. Згідно першої з них, менталітет обумовлений природно-генетичними факторами. Одним з перших це положення обґрунтував французький історик Ж. Лефевр, який писав, що колективна й індивідуальна ментальність є своєрідними біологічними

константами (Lefevre, 1988). Друга концепція пояснювала сутність менталітету соціально-культурними умовами. Ця точка зору була характерна для іншого французького історика, одного з засновників школи “Анналів”, Л. Февра. Розвиваючи соціоісторичну психологію, він трактував ментальність не як біологічно вкорінену константу, а як структуру, що історично формується під впливом соціальних умов і визначає думки, поняття, цінності й поведінку людей (Февр, 1991).

Виклад основного матеріалу. Вказані концепції перебільшували значення або природних, або соціальних факторів менталізації. Відтак стала переважати третя концепція, за якою формування менталітету детермінується як генетичними, так і соціальними факторами. Вона синтезує дві попередні та є найближчою до істини. Однак і вона не володіє належною мірою адекватності. Річ у тому, що всі якості й ознаки людини, зокрема і ті, які складають її менталітет, мають не один, не два, а три джерела детермінації: 1) генотип (природний початок); 2) довкілля, представлене природно-географічними і соціальними умовами (природний і соціальний початок) і 3) власну креативну діяльність суб’єкта зі створення нових культурних змістів і самовдосконалення (особистісний початок) (Губанов, 2014: 91–92). Генотип детермінує психічні можливості людини, а зовнішні умови, особливо умови навчання і виховання, а також власні зусилля зі самовдосконалення, визначають, наскільки ці задатки реалізувалися. Неповторний ансамбль ментальних особливостей кожної людини обумовлений взаємодією трьох початків – генетичного, середовищного й особистісного.

Інноваційна діяльність суб’єкта – це форма самодетермінації людини, яка посідає особливе місце у формуванні та розвитку менталітету: саме завдяки їй у менталітеті зароджуються нові компоненти, і він може прогресувати. Перші два детермінуючі фактори – генотип і середовище – обумовлюють збереження і трансляцію менталітету – передачу ментальних особливостей від одних поколінь людей до інших. Третій фактор – творча духовна активність людини – обумовлює розвиток менталітету, його якісні зміни й удосконалення.

Незважаючи на те, що духовний світ і соціально-психологічні якості кожної людини формуються під впливом усіх трьох, зазначених вище детермінуючих факторів, однак особливості соціально-психологічних якостей, що характеризують відмінності між людьми, можуть обумовлюватися переважно або умовами середовища, або генотипом, або особистісною активністю. У зв’язку з цим можна виділити три способи, або механізми, формування менталітету у суспільстві.

Перший спосіб формування менталітету полягає в тому, що проживання людей в однакових або дуже подібних природних, соціально-економічних, політичних і культурних умовах призводить до виникнення у них подібних соціально-психологічних особливостей. Так формуються національний, релігійний, територіальний, історичний менталітети, і, певною мірою, деякі види професійного менталітету, на підставі оволодіння суб’єктом легітимних для даного соціуму соціальних ролей – представника нації, класу, конфесії, території, історичної епохи, професії. В цьому випадку визначальну роль у формуванні менталітету відіграє своєрідність зовнішніх щодо суб’єкта умов. Такий спосіб менталізації був характерний, зокрема, для становлення українського менталітету (Попович, 2006: 403).

У межах кожної з соціальних спільнот (етносу, нації, населення регіону, населення історичної епохи тощо), що характеризуються своїм груповим менталітетом, є велика кількість індивідуальних менталітетів. Останні обумовлені, по-перше, відмінностями в умовах життя і особливостях субкультурного середовища, які можуть відрізнятися, наприклад, у забезпеченні

верств спільноти, по-друге, відмінностями в генотипі, який становить сукупність природних задатків (обдарованість) для формування соціально-психологічних якостей людини, і, по-третє, відмінностями у власній духовній творчій діяльності.

У рамках такого способу менталізації можна виокремити два види – стихійний (ніким не керований) і свідомий (керований певними акторами). Всю множинність зовнішніх щодо суб'єкта менталітету умовно можна розділити на два типи: а) умови, що складаються спонтанно до носія менталітету і не мають цілеспрямованого характеру з боку якого-небудь соціального актора зі зміною ментальності цього носія; б) умови, що становлять програми цілеспрямованої зміни ментальностей суб'єкта з боку певного іншого актора, який володіє метою, способами і можливостями такої зміни. Умови першого типу представлені такими факторами, як природно-географічне середовище (рельєф, кліматичні умови тощо), а також об'єктивними, економічними і політичними умовами, що склалися необхідним чином (демографічна ситуація, економічний благоустрій населення, стан культури, політична, правова ситуація). Ці фактори існують відносно незалежно від носіїв конкретних менталітетів, формують стихійно щодо них.

Умови другого типу складаються, коли є певні специфічні носії менталітетів, на яких орієнтовано створення цих умов. Зазначимо, що, в принципі, будь-яка соціальна взаємодія певним чином змінює менталітет учасників – вона трансформує поверхневі прошарки менталітету, створює ситуативні ментальні особливості (Губанов, 2014: 93–94).

З усіх соціокультурних факторів особливу роль у формуванні менталітету відіграє мова. Слова, в яких зафіксований людський досвід і граматична побудова мови, впливають на найрізноманітніші компоненти менталітету. Засвоєння людиною з дитинства мова впливає на особливості її емоційного реагування, прийняття тих чи інших цінностей: формує способи аргументації, впливаючи на гнучкість, глибину і широту мислення, дитина несвідомо оволодіває імпліцитно законами логіки, що містяться в мовних структурах, хоча і не вивчає науку логіку. Мова – це система знаків, що структурують картину світу. Тому, оволодіваючи мовою, дитина несвідомо формує у себе деякі загальні уявлення про світ – те, що Н. Вяткіна називає національною онтологією (Будз, 2010: 119–122).

Другий спосіб складання менталітету полягає в тому, що склад соціальної групи формується з тих особистостей, які володіють специфічною обдарованістю – генетично обумовленими вираженими соціально-психологічними особливостями. Сюди можна зарахувати становлення деяких видів професійного менталітету, пов'язаних з великою обдарованістю у певній сфері діяльності, наприклад, менталітету музикантів, художників, поетів, учених, полководців тощо. У такий спосіб визначальну роль у формуванні менталітету відіграє природний фактор – особливості генотипу, що обумовлюють підвищену обдарованість до певної діяльності.

Особливості генотипу обумовлюють не тільки формування деяких видів групового менталітету, але й унікальний, неповторний характер індивідуального менталітету. Науковці доводять, що людина не народжується зі своїми якостями – характерологічними, інтелектуальними, моральними, професійними – всі вони формуються в процесі виховання і навчання внаслідок взаємодії природних і соціальних факторів. Природні фактори представлені спадковим кодом у вигляді задатків – потенційних якостей, тобто можливостей розвитку якостей (Маруненко та ін., 2011: 97). Соціальні фактори – це гра, навчання, виховання, спілкування, трудова та інші види діяльності. Генетичні задатки передаються каналом біологічної спадковості від батьків до дітей і становлять природну

обдарованість людини. Соціальні умови реалізують задатки і перетворюють їх у відповідні здатності та інші якості людини. Генотип детермінує психічні можливості людини, а соціальні умови визначають, наскільки ці задатки реалізувалися через виховання і навчання.

Про необхідність соціальних умов для становлення свідомості й менталітету людини свідчить та обставина, що маленькі діти, які потрапили в середовище тварин і жили з ними, не володіли мовою і понятійним мисленням, а після повернення у суспільство у певному віці вже не могли навчитися цьому. Поза соціумом задатки людського генотипу не можуть бути реалізовані.

Третій спосіб формування менталітету пов'язаний із самодетермінацією особистості. Самодетермінація – це форма причинної обумовленості, що полягає в дії внутрішніх стимулів розвитку системи. Вона виражається в тому, що духовна активність людини формує багато нових культурних змістів, які входять у менталітет людини і відрізняють її від інших. Хоча елементи творчості тією чи іншою мірою притаманні всім людям, але такий спосіб характерний переважно для інтелектуальної еліти – творців нових форм культури. Завдяки йому відбувається розвиток менталітету (Губанов, 2014: 95–96). В літературі з цього питання надається перевага першим двом із зазначених вище чинникам детермінації менталітету – генотипу і зовнішнім умовам. При цьому не враховується якість самодетермінації менталітету.

У талановитих і геніальних людей, що складають вищу духовну еліту суспільства, фактор самодетермінації, який виражається у власній творчій активності, самовихованні, самодисципліні, вольовій спрямованості, особливо яскраво видимий. Самодетермінація може переважати над зовнішніми умовами. Наприклад, Т. Шевченко, знаходячись у вкрай несприятливих соціальних умовах кріпосницької Росії, але володіючи винятковою силою волі, цілеспрямованістю, працездатністю, зреалізував свої непересічні інтелектуальні здібності. В кращому своєму втіленні людина володіє внутрішньою програмою активності – саморозвитку, самовдосконалення і самореалізації. В такому втіленні вона є творчою особистістю. Ця творчість керується менталітетом людини і полягає у створенні нових форм культури і формуванні у самої себе очікуваних соціально-психологічних властивостей.

Три форми детермінації менталітету – генотип, зовнішні умови і творчу активність самого суб'єкта не варто протиставляти один іншому. Ці форми взаємодіють одна з іншою в єдиному процесі формування менталітету: обумовлена генотипом природна схильність до певної діяльності приводить до вибору відповідної професії, а професійна діяльність і соціальне середовище зі своїми нормами, цінностями, установками, способами мислення формують у людини специфічний світогляд і соціально-психологічні якості. Завдяки цим якостям людина досягає певного рівня розумової активності, усвідомлює попередній досвід, актуальні соціальні проблеми і створює нові культурні змісти, що збагачують духовний світ людей. Впродовж життя ментальність особистості змінюється. Це може бути обумовлено зміною соціокультурного середовища, що, наприклад, характерно для наших співвітчизників, які емігрують в західні країни. Другою причиною зміни менталітету може бути власна креативна діяльність людини. А третьою причиною його зміни може стати цілеспрямований вплив певних акторів із формування потрібних ментальних особливостей суб'єктів.

Як доповнення до сказаного, звернемо увагу ще на один аспект формування менталітету людини, який певною мірою поєднує названі вище три форми детермінації менталітету. В сучасній психофізіології виділяють, зазвичай, шість основних рівнів свідомості (Попович, 2006) – і, відповідно, несвідомого:

сенсорний, моторний, когнітивний (пізнавальний), емоційний, стилю мислення, шкали відносних цінностей і переваг.

Еволюційно ці рівні виникали і розвивалися поступово, так що сама їх кількість (і їх складність) збільшується в міру руху еволюційною драбиною, від нижчих тварин до вищих. Відповідно до загальних законів ембріології, можна вважати, що в індивідуальному розвитку вони проявляються поступово, ніби за чергою. (Таку черговість можна помітити, спостерігаючи за розвитком будь-якої дитини.) Формування цих рівнів і їх деталізація визначаються як генетичною програмою, так і середовищем, умовами виховання. Можна вважати, що лабільність цих рівнів, особливо у несвідомій їх частині, не дуже велика – саме тому зазвичай вважається, що дуже важко виховати у пізнішому віці ті особливості стилю і пріоритетів поведінки, канони моралі, які не були вчасно закладені дитині. Тому видається необхідним виявити – хоча б у середньому – періоди й особливості найінтенсивнішого формування того чи іншого рівня підсвідомості і, звідси, терміни та можливості оптимального на них впливу.

Сенсорний рівень проявляється у примітивній формі (відчуття найважливіших внутрішніх рецепторів, наприклад, прояв відчуття голоду) з моменту народження, потім розвивається і відчуття сигналів, що надходять із зовнішнього середовища тощо. Розвиток моторного рівня відбувається по-різному у різних тварин: у деяких травоядних, наприклад, дитинчата здатні координувати свої рухи вже кілька хвилин після народження, у хижаків і приматів на це потрібно багато часу. З когнітивним і емоційним рівнями становище набагато складніше – для їх розвитку потрібно, крім генетично заданих відповідей на сигнали, й елементи навчання. Тут найважливіше зазначити існування певних вікових порогів засвоєння тих чи інших навичок (а у людини – і концептів).

У зоопсихології відоме явище імпрінтингу (“вдавлення”), яке детально вивчав знаменитий австрійський зоолог К. Лоренц: перший предмет, що рухається і який бачать новонароджені качата, наприклад, приймають за свою матір. І неважливо – це буде качка, кулька на мотузці чи щось інше – те, що вони бачать у перші 2–3 години життя, назавжди запам’ятовується у їх підсвідомості. Якщо ж такий термін пропущений, то вони уже ніколи нічого і нікого в ролі матері не визнають. Аналогічно, новонародженому малюку шимпанзе замість “матері” можна з успіхом підсунути ляльку і навіть виростаючи, він буде прибігати до неї для захисту. Але період їх сприйняття короткий, і якщо, наприклад, дитинчата навіть таких “інтелектуальних” тварин, як шимпанзе не бачать у перші кілька місяців як дорослі родичі будують нічні гнізда, то вони вже ніколи цього не навчаться.

А як з такими часовими рамками у людини? Багато лінгвістів вважають, що існує, мабуть, деякий детермінований “критичний період” оволодіння людиною в дитинстві рідною мовою (Lenneberg, 1967: 93). Можливо, цей період пов’язаний з активізацією деяких вроджених, за Н. Хомським, лінгвістичних структур несвідомого (Абліцов, 2007: 108). У відомих дослідженнях Ж. Піаже і його школи було показано, що існують часові межі, раніше досягнення яких неможливо засвоєння абстрактних понять (Піаже, 2004: 57). Так що, з одного боку, не можна стверджувати, що свідомість або несвідоме людини регулюються чітко детермінованими правилами імпрінтингу, але, з іншого боку – часові межі або пороги сприйняття все-таки існують.

Тепер розглянемо вищі рівні менталітету – стиль мислення і шкали відносних цінностей, які є характерною особливістю саме людей як представників виду *homo sapiens*. Чи можна провести в цій галузі певні експериментальні дослідження? Виявляється, що таке дослідження можливе вже тому, що чимало людей залишили спогади про те, як, під яким впливом і в якому віці був сформований на все життя певний стиль мислення, притаманний вибраній

майбутній професії, і шкала інтелектуальних чи художніх уподобань, цінностей тощо. Тому основним вибором експериментальних фактів можна вважати автобіографічний матеріал.

Наведемо кілька довільних прикладів. Г. В. Лейбніц: “Коли я почав слухати логіку, був вражений розділенням і порядком думок, про що довідався. Я одразу ж почав помічати. Наскільки це доступно тринадцятилітньому хлопчику”. С. Р. Кахаль, лауреат Нобелівської премії з фізіології 1906 р.: “Я пригадую, що мені було близько 13 років, коли я вирішив зібрати класифіковану колекцію яєць всіх видів пташок”. З цього почалася робота знаменитого в майбутньому вченого. Г. Берліоз: “Коли я сказав, що пристрасть до музики прокинулася в мені разом з почуттям любові в дванадцять років, я мав на увазі покликання до музикальної творчості”. Гюнтер Грасс у Нобелівській лекції 1999 р. сказав: “Мені ледве виповнилося дванадцять років, коли я зрозумів, що хочу стати художником” (Перельман).

Аналогічні, й належать до того самого віку (близько 13 років), спогади про становлення життєвих установок великого дипломата Шарля Моріса де Талейрана і Чарльза Дарвіна, Бертрана Рассела й Енріко Фермі, В. Оствальда, К. Юнга і К. Поппера, кутюр’є Крістіана Діора і П’єра Кардена, Джорджа Гершвіна і Луїса Армстронга, кінорежисера Стівена Спілберга, теоретика військового мистецтва К. фон Клаузевіца та інших. І, що дуже важливо і доказово, автори їх різні, а всі спогади писалися, зрозуміло, не озираючись на майбутніх дослідників. Однак події, пов’язані з моментом вибору майбутньої спеціальності, настільки яскраві, що чітко згадуються в похилому віці, коли пишуться спогади про прожите життя.

Вкажемо на ще один чинник впливу на ментальність підлітка. Велику роль у розвитку допитливості можуть відіграти не тільки засоби інформації і вчителі, але й взаємовплив співтоваришів близького або різко протилежного інтелектуального впливу, інколи позитивного, а часом – негативного, важко зрозуміти, наприклад, появу з одного класу будапештської гімназії чотирьох великих фізиків – Ю. Вігнера, Д. Габора, Дж. фон Неймана і Л. Сцільярда, або те, що з одного класу повітового рівненського училища вийшли “батько” вітчизняної фізики А. Ф. Іоффе і великий механік С. П. Тимошенко. Цей вплив може, однак, призводити ніби зі знаком “мінус”, до появи морально протилежних особистостей: в одному класі тифліської семінарії – і саме в цей критичний вік – навчалися Й. Сталін і його затятий викривач, емігрант Й. Іремашвілі, а також майбутній католикос – патріарх Грузії Калістрат; в одному класі навчалися А. Гітлер і всесвітньо відомий логік і філософ Л. Вітгенштейн (Перельман).

Таким чином, можна зробити висновок, що як художні або наукові схильності, так і політичні вподобання виробляються і закріплюються у підсвідомості в певному віковому інтервалі до тринадцяти років і фіксуються там, як правило, назавжди. Зазначимо, що зовсім не є винятком зв’язок цього явища з процесами фізіологічної перебудови організму у цей період. Але, якщо це явище характерне для таких далеких одна від іншої сфер діяльності, що підтверджене наведеними прикладами, то можна вважати про його загальний характер. Як назвати таке важливе явище нашої психіки, – формування стилю мислення і системи переваг, а можливо, і всіх життєвих цінностей в нашому несвідомому – в середньому приблизно віком близько тринадцяти років, після чого можливості змін у цій частині несвідомого дуже ускладнені, а можливо, і взагалі неможливі? Звідси, мабуть, і головні труднощі життя в еміграції й абсорбції, в новому суспільстві, коли потрібно перебудовувати, але вже у зрілому віці, не тільки свідомість, але й глибинніші частини нашого “Я”, несвідоме.

З одного боку, це явище має на увазі через свою часову обмеженість подібність з описаним вище явищем імпрінтингу, з іншого, однак, не настільки категорично і безумовно – необхідно враховувати лабільність людської психіки і безумовну роль свободи волі людини. Тому видається, що таке явище краще назвати імпресінгом: термін цей говорить як про враження, імпресію, з якими пов'язане формування відповідних структур, так і ніби про вдавлювання, те, що у людини немає, незважаючи на всю лабільність психіки, повної свободи отримання в критичний період тих чи інших вражень. Тобто, йдеться про те, наскільки багато залежить від оточення, випадку.

Справді, пригадаймо період XVI–XVII століть, коли внаслідок турецької навали забиралися в полон тисячі наших співвітчизників, серед яких були й підлітки. Саме з цих підлітків, починаючи з 10–13 років, формувалися так звані мамлюки – офіцери турецької армії і яничари – чиновники турецької держави. Відбувалася повна зміна ментальності. Вчорашні українські хлопчики, ставши офіцерами турецької армії, очолювали походи в Україну, щоб убивати і брати в полон своїх колишніх співвітчизників. Про це детально описала в своєму романі “Людолови” З. Тулуб (Тулуб, 1986).

Наведені роздуми і приклади свідчать, що існують певні, достатньо вузькі часові межі, формування того самого головного в ментальності людини, що визначить все її наступне життя: її моральні установки у будь-якому випадку, ту її частину, яка не детермінована отриманими нею генами. Тому психоаналіз особистості повинен, поряд з дослідженням ранніх вражень, що призводять, за З. Фрейдом, до основних комплексів, займатися також і враженнями вікового періоду імпресінгу. Можна вважати, що вік близько 13 років є критичним, а можливо, і визначальним у плані розвитку стилю мислення, системи життєвих цінностей і вподобань всього менталітету. Тому так важливі – саме в цьому віковому проміжку – яскраві емоційно насичені враження, що відповідають визнаним нормам моралі. Як цього досягти? Ось важливе питання. Педагогіка, поряд з політикою, та сфера діяльності, де мало не всі вважають себе знавцями. Тому проекти реформ шкільної освіти і загального виховання викликають непідкупну цікавість у всіх верствах населення, володіють великою електоральною зацікавленістю, і зазвичай проводяться в життя без належного психологічного обґрунтування.

Відкрите суспільство, яке утверджується в Україні після Революції Гідності, має бути зацікавлене у, можливо, більшій активності, й в, можливо, більших професійних успіхах своїх членів, тобто в їх творчій ініціативності. А для цього потрібно будити в них допитливість і прагнення більше знати, звертаючи особливу увагу на вік імпресінгу. Продовжуючи розмову, варто розглянути проблеми імпресінгу в конфесійній сфері. Але спочатку зазначимо його роль у житті деяких засновників релігії.

Конфуцій в останні роки життя писав, що до 15 років його навчання було фактично вже завершене. Тому можна вважати, що він пройшов через релігійну кризу у віці, близькому до періоду імпресінгу. Згідно з Євангеліє від Луки, Ісус саме у віці 12 років вперше опинився в Єрусалимському храмі й вперше вів дискусію зі священнослужителями. Приблизно в тому самому віці Мохамед, подорожуючи разом з дядьком, вперше знайомиться з життям іудейської і християнської общин.

А тепер варто звернути увагу на те, як виховують, у релігійному плані, дітей в різних конфесіях, чи виділяється в них цей, критичний і визначаючий вік. Почнемо огляд з положення в іудаїзмі, де вперше були сформульовані чіткі вікові пороги розвитку ментальності. Тут загальний план виховання і вікових особливостей людей викладений у найважливішому, з позиції етики, трактаті Талмуда “Повчання батьків”: у Мішне: “У п'ять років необхідно приступати до

вивчення писемної Тори вчитися читати, а в десять – до Мішне оповіданням і окремим повчанням, в тринадцять – до заповідей!, в п'ятнадцять приступати до вивчення Талмуда, в вісімнадцять – одружуватися, в двадцять – заробляти на проживання сім'ї, в тридцять – брати на себе велику працю, в сорок – вік розуму, п'ятдесят – вік поради, в шістдесят – досягти старечої мудрості, в сімдесят – поваги, у вісімдесят – духовна сила повинна переважати над фізичною, у дев'яносто – схилиються під тягарем років, а коли людині сто років – вона ніби померла і щезла з цього світу” (Перельман). Здається, що встановлення заповіді в 13 років, яке дотримується впродовж не менш двох тисячоліть, відіграло визначальну роль в історії єврейського народу.

Можна звернутися до інших конфесій. Так, в останні десятиліття перед усім світом постала гостра політична проблема – зростання агресивного ісламського фундаменталізму, що переходить вже у війну цивілізацій. В чому причина життєстійкості мусульманського фундаменталізму і його привабливості для віруючих? Іслам в епоху експансії здолав давно і, здавалося б, стійко християнізовані країни Леванту, Магрибу (Північної Африки), могутню колись Візантію, Іспанію, кавказьку Албанію, несторіанську Середню Азію, зороастрійський Іран. І хай на початку епохи завоювань ці країни були розніжені, а керівники, що вийшли з напівпустель Аравії, стійкішими, впевнені в райському майбутньому після смерті в бою, але потрібно було не тільки завоювати, але й зберегти на століття свою владу, втілити своє світорозуміння, нову ментальність. Цього можна було досягти лише повним перевихованням кількох поколінь, і мусульмани цього досягли. Як саме? Найсуттєвішою відмінністю у підході до виховання підлітків у різних конфесіях є вік і їх залучення до общини, відповідно, вік найінтенсивнішого на них впливу: в ісламі, як і в іудаїзмі, це знову-таки 13 років – вік, як вже зазначалося, максимального духовного (ціннісного і стильового) сприйняття.

А в християнстві? Конфірмація у католиків відбувається у 8–10 років, тобто досить рано, в протестантських конфесіях – найчастіше у 18–20, тобто досить пізно, в православ'ї такої церемонії взагалі немає. Дитина з дня хрещення належить до церкви. Таким чином, підсвідомо християнам важко щось протиставити проповіді ісламу – саме звідси, мабуть, успіхи прозелітизму навіть в Європі та США. Очевидно тому докази розуму не діють на людей, підсвідомість яких уже сформована і ніби законсервована. В цьому коріння невдач багатьох спроб європеїзації країн Сходу зверху. Єдина, мабуть, вдала, хоча і не повністю, спроба, крім відвойованої Іспанії, – це Філіппіни, але там місіонери-іспанці працювали цілі століття, і там, як і в Іспанії, досить активно діяла інквізиція.

Отже, наведені приклади демонструють, що проблема імпресінгу – це одна з проблем формування менталітету у підростаючого покоління і від того, як суспільство підійде до вирішення, які будуть використані морально-етичні цінності, можна говорити і про майбутню ментальність самого суспільства.

Повернемося до питання розвитку менталітету. Варто зазначити, що науковці, які займаються цією проблемою, зазвичай намагаються не загострювати на ньому увагу. Щоправда, наприклад, англійський історик і філософ П. Бьорк визнає розвиток менталітету, але не називає причини і обставин (Берк, 1996: 56–60). З-поміж українських дослідників цим питанням присвячені праці М. Поповича, Н. Вяткіної, Я. Кохана, С. Кримського, Ю. Писаренка та ін. (Попович, 2006: 404).

Положення про те, що менталітет змінюється з часом, підтверджує факт наявності якісної різниці між менталітетом історичних епох. Ніхто не заперечує, що античний менталітет відрізнявся від середньовічного, середньовічний – від менталітету епохи Відродження, і таким чином, до сьогодення. Водночас, певні

інваріанти національних менталітетів у процесі історичного розвитку зберігаються.

В основі розвитку менталітету, можна вважати, лежить низка причин. Перша з них – самодетермінація, яка є не тільки одним із способів формування індивідуального менталітету, але й причиною його історичного розвитку. Творча активність людського духу породжує найрізноманітніші новації – оригінальні ідеї, способи діяльності, уявлення про нові цінності. Ці нові змісти поповнюють менталітет творця і потім можуть поширюватися в етносах, релігійних конфесіях, політичних партіях, професійних групах, країнах і регіонах. Друга рушійна сила ментального розвитку – взаємодія соціальних систем та груп у складі складного соціуму. В процесі такої взаємодії відбувається акультурація – зміна культур цих систем і, відповідно, менталітетів їх носіїв. У межах відносин домінуючої і підпорядкованої культур акультурація може мати декілька форм прийняття (повне заміщення культурного патерна новим, взятим з донорської групи); адаптація (часткова зміна культурного патерна новим); реакція (повне відторгнення культури донорської групи і зміцнення внаслідок цього позиції власних культурних норм). Але найважливіші результати акультурації виникають тоді, коли відбувається не одностороннє вливання, а взаємодія культур. При цьому відбуваються процеси комбінації культурних елементів контактуючих груп, змішання цих елементів і їх синтез, у процесі якого виникають принципово нові культурні змісти, що збагачують менталітети соціальних спільнот, які взаємодіють (Юрій та ін., 2012: 674–688). Третя причина ментального розвитку – зміни економічної і політичної сфери суспільства й умов життя людей. Між менталітетом і соціальними умовами існує як прямий, так і зворотний зв'язок. Тому зміна соціально-економічних і політичних умов, ініційована в основному менталітетом духовної еліти, викликає і нові зміни менталітету соціуму в цілому і менталітетів його окремих груп. Часто так буває, що вихідні ментальні стимули в соціумі, що знаходиться в стані біфуркації, викликають такі кардинальні резонансні зміни, які не передбачалися спочатку й не були запрограмовані. Таке відбувається, згідно з синергетикою, за рахунок процесів самоорганізації в складних системах, що знаходяться в різноваговому стані. В літературі висловлюється думка про те, що в “точці біфуркації (революції, війни, перебудови тощо) суспільство може повернути в той чи інший бік під впливом різних, навіть незначних у цілому причин. Серед цих причин важливе місце займають ті чи інші особистості” (Гринин, 2011: 173–193).

Приклад України тут досить доречний. Прихід до влади кримінального злочинця В. Януковича спровокував соціальний вибух, Революцію Гідності, що посприяло самоорганізації українського суспільства, а війна, яку розв'язав президент Росії В. Путін на сході України, призвела до прискорення націотворчих процесів в Україні, що дало поштовх до зміни ментальних установок українського народу.

Четверта причина розвитку менталітету – зміна соціальної структури суспільства і соціальної бази носіїв (суб'єктів) менталітету. Суспільство не є однорідним, гомогенним утворенням. Воно диференціюється на численні соціальні групи. Причиною цього є суспільний розподіл праці та діяльності. У зв'язку з тим, що форми праці вдосконалюються і диференціюються, безперервно змінюється соціальна структура суспільства: в ній зароджуються нові соціальні групи, соціальна база деяких груп звужується, а інших розширюється. Змінюються чисельність, якісний склад, положення, можливості й функції соціальних груп у суспільстві. Всі ці багатогранні соціальні зміни відповідним чином відбиваються на ментальній динаміці через прямі й зворотні зв'язки. Певні соціальні групи перестають існувати і відходять з історичної арени

разом зі своїм менталітетом (Губанов, 2014: 114–117). Це повністю підтверджується тими процесами і подіями, які характерні для сучасної України.

Щодо класифікації типів менталітету, то ця проблема була відбита в дослідженнях Ф. Броделя, Ф. Грауса, Ж. Дюбі, Л. Леві-Брюля, але вони торкалися переважно стабільних структурних елементів ментальності й опису змін артефактів культур минулого. Сучасні українські дослідники вивчають структуру менталітету, але досі немає єдиної думки, що зараховувати до його елементів, показаний вплив консервативних елементів менталітету на становлення його типів, але меншої мірою його динамічних елементів.

Говорячи про класифікацію типів менталітету, зазначимо, що їх виділення може відбуватися за кількома підставами. Залежно від суб'єкта виділяються індивідуальний і груповий менталітети. Типи групового менталітету виділяються за так званою типовою характеристикою. Ця характеристика об'єднує елементи за спільною для них ознакою в одну групу, але водночас саме типова характеристика відрізняє цю множинність від інших груп (Юрій, 2004: 137–152). Групові менталітети можуть мати різну ступінь спільності. Залежно від складу соціальної групи й ознаки, за якою вона виділена, можуть існувати класовий (селянський, робітничий), національний (український, польський), професійний (інженерний, учительський), віковий (дитячий, юнацький), територіально-географічний (скандинавський, латиноамериканський, провінційний, столичний), партійний (демократичний, соціалістичний), історичний (античний, середньовічний), кримінальний типи менталітету. В цілому суспільство полі ментальне і кожна людина несе в собі компоненти багатьох типів менталітету.

Розглядаючи груповий менталітет, варто не забувати, що самотійно, поза індивідуальними менталітетами, він не існує, аналогічно до того, як суспільна свідомість не існує без свідомості окремих людей, груповий менталітет нерозривно пов'язаний з культурою. Кожному типу культури відповідає певний менталітет. Національній культурі відповідає національний менталітет, субкультурам – менталітет менших, ніж нація, соціальних груп (наприклад, дитячий менталітет, сільський тощо).

Між індивідуальним і груповим менталітетом існують двосторонні зв'язки. Менталітет кожної людини формується в процесі її залучення до культури певної соціальної групи. При цьому групові ментальні особливості, які вже наявні, засвоюються індивідом і стають його власними. Своєю чергою, індивідуальні ментальні особливості (культурні новації), позитивна соціальна значущість яких доведена, можуть включатися в груповий менталітет і впливати на поведінку соціальної групи. При цьому вплив індивідуального менталітету на груповий особливо значний, коли даний індивідуальний менталітет вже досяг своєї зрілості. Вплив, у свою чергу, групового менталітету на індивідуальний особливо великий у період становлення останнього в процесі навчання і виховання.

Можна виділити також кілька типів менталітету залежно від представленої в ньому предметної сфери буття та відповідних їй ментальних образів і пов'язаних з ними емоцій та інших психічних переживань. До них можна віднести політичний, правовий, економічний, екологічний, релігійний, художній (естетичний), філософський типи менталітету. Французький учений М. Блок, один з піонерів розробки вчення про менталітет, у відомій книзі “Феодальне суспільство” виділив спеціальний розділ “Релігійний менталітет” (Bloch, 1968: 134).

Вказані типи менталітету можуть репрезентувати особливості відбиття суб'єктом відповідних сторін буття і пояснювати активність суб'єкта в певній галузі життя. Ця класифікація аналогічна класифікації формам суспільної свідомості. Видається, що таке використання терміна припустиме, оскільки в його значенні зберігається найсуттєвіша ознака менталітету: врахування

особливостей різних складових духовного світу людей (“особливостей політичних поглядів”, “особливостей релігійних вірувань” тощо). Поняття загального менталітету можна використати для інтегральної характеристики духовного світу людей, а поняття окремих предметних менталітетів – для парціальної його характеристики. Загальний менталітет включає в себе всі соціально-психологічні особливості, які відрізняють одного суб’єкта від інших, а парціальний менталітет – тільки ті ментальні особливості, які є значущими. Наприклад, естетичний менталітет – це сукупність соціально-психологічних особливостей суб’єкта, які детермінують спосіб художнього засвоєння ним світу. В нього входить така комбінація ментальних особливостей: базові й комбіновані естетичні потреби, уява, велика кількість синонімів і метафор у мові, відвертість, відкритість, увага до естетичних проявів життя; самостійність і оригінальність художнього вираження, увага до потреб суспільства (Губанов, 2014: 76–79). Знання естетичного менталітету необхідно для розуміння процесів художньої творчості, сприйняття творів мистецтва і краси світу.

Серед типів менталітету особливе місце посідає цивілізаційний, зокрема менталітет Сходу і Заходу, як двох великих світових культурних традицій, що виявляють свої відмінності при вирішенні корінних питань буття. Першочергово стосовно людської особистості. Західна людина засновує своє бачення світу на традиціях Просвітництва, ідеї, що людина є початком світу і його творець. Схід засновується на ідеї хибності індивідуальних форм духовного життя, культивує ідею відмови від особистого “Я” на користь безликого абсолюту.

З іншого боку, це різне ставлення до світу. Західна традиція схильна підкреслювати активне ставлення людини до умов свого існування, зовнішнього світу, зокрема, до соціального. Західна людина сприймає світ як коло своєї діяльності, їй притаманна рішучість у взаємовідносинах із зовнішнім світом, їй відома ідея і реальність політичної свободи, демократії тощо. Східна людина надає перевагу “активному недіяю”, втечу в себе. В рамках східної традиції, наприклад у буддизмі, виникає ідея про пошук нірвани як справжнього сенсу буття людини, яке передбачає абсолютну відчуженість від зовнішнього буття.

Варто також звернути увагу на деякі відмінності щодо можливостей розуму. Для Заходу характерна раціональність, яка відкрита силі логічної думки й емпіричній даності, прагматизм. Схід тяжіє до інтуїтивного пізнання, чим і обумовлена традиційна для нього увага до самопізнання, самонавіювання і медитації. Для мислення західної людини характерний ціле раціональний стиль, орієнтований на конкретний результат діяльності (ці особливості західної ментальності досить детально дослідив М. Вебер). Східній людині притаманний предметно-образний стиль. Водночас східна людина – раб традиції, вона служить одним і тим самим істинам все життя. Ці істини для неї і є саме буття. Західна людина бачить світ хаотичним, вона його має оформити своєю організуючою силою. Цій рішучості, експресивності заходу східна людина протиставляє “універсальність” – світовідчуття, орієнтоване на збереження гармонії світу, яке володіє внутрішнім динамізмом розвитку і тому не потребує людського втручання. “Універсальність” – це цінність, яка реалізується на практиці та означає виконання тих чи інших приємних або неприємних справ з максимальною гнучкістю.

Висновки. Підсумовуючи розглянуту проблему, а саме особливостей формування менталітету, його розвитку і типів, необхідно зазначити, що менталітет є невід’ємною частиною людського суспільства, його історії, культури, психіки, моральності. Відповідно, менталітет відповідає певному рівню духовного, економічного, культурного, політичного розвитку того чи іншого суспільства і змінюється разом з ним. Водночас менталітет втягує в себе все соціально цінне, пов’язане зі звичаями, що панують у суспільстві, мораллю і

релігією, та наповнюється досягненнями світової культури і цивілізації. Як наслідок, менталітет набуває значної самостійності щодо суспільства й отримує можливість активно впливати на нього. Менталітет відіграє роль ланки між людиною і соціумом, є необхідним стабілізуючим фактором соціальної системи. Стабільність взаємовідносин, що регулюються менталітетом, забезпечується тим, що їх прояви мають не одномоментний характер, а розраховані на довге за часом існування.

Список використаних джерел

- Абліцов, 2007 – Абліцов В. Галактика “Пам’ять”. Українська діаспора: видатні постаті. К.: КИТ, 2007. 436 с.
- Будз, 2010 – Будз В. П. Ментальні особливості аксіологічних трансформацій сучасного українського суспільства. Актуальні проблеми трансформації моральних цінностей сучасного українського суспільства: матеріали доповідей та виступів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 10–11 травня 2010 р. Івано-Франківськ: Симфонія-форте, 2010. С. 119–122.
- Берк, 1996 – Берк П. Сила и слабости истории ментальностей. История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. М.: Институт всеоб. истории РАН, Рос. гос. гум. ун-т, 1996. С. 56–60.
- Bloch, 1968 – Bloch Marc. La societe feodale. P.: Decouverte, 1968. 474 p.
- Губанов, 2014 – Губанов Н. Н. Формирование, развитие и функционирование менталитета в обществе. М.: Международный издательский центр “Этносоциум”, 2014. 214 с.
- Гринин, 2011 – Гринин Л. Е. Роль личности в истории: история и теория вопроса. Философия и общество. 2011. №4. С. 173–193.
- Lenneberg, 1967 – Lenneberg E. H. Biological foundations of language. NY, 1967. 489 p.
- Lefevre, 1988 – Lefevre G. La Grande peur de 1789. Suite de “Les foules revolutionnaires”. P., 1988. 314 p.
- Маруненко та ін., 2011 – Маруненко І. М., Тимчик О. В., Неведомська Є. О. Генетика людини з основами психогенетики. К.: Київський університет ім. Б. Грінченка, 2011. 230 с.
- Перельман – Перельман М. Особенности формирования менталитета человека. URL: http://world.lib.ru/p/perelxman_m/mark-psycho.shtml
- Пижа, 2004 – Пижа Ж. Психология интеллекта. СПб.: Питер, 2004. 192 с.
- Попович та ін., 2006 – Попович М. В., Кисляковська Н. Б., Вяткіна Н. Б. Теорія ментальності. Проблеми теорії ментальності / Відп. ред.. М. В. Попович. К.: Наук. думка, 2006. С. 3–30.
- Попович, 2006 – Проблеми теорії ментальності / Відп. ред. М. В. Попович. К.: Наукова думка, 2006. 407 с.
- Февр, 1991 – Февр Л. Бои за историю. М.: Наука, 1991. 384 с.
- Юрій та ін., 2012 – Юрій М. Ф., Алексієвець Л. М., Калакура Я. С., Удод О. А. Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання. Тернопіль: Астон, 2012. Кн. 1. 700 с.
- Юрій, 2004 – Юрій М. Ф. Соціологія. К.: Дакор, 2004. 548 с.
- Тулуб, 1986 – Тулуб З. Людолови. В 2-х т. К.: Дніпро, 1986. Т. 1. 781 с.

References

- Ablitsov, 2007 – Ablitsov V. Halaktyka “Pamiat”. Ukrainiska diaspora: vydatni postati [Memory Galaxy. Ukrainian Diaspora: Outstanding Figures]. K.: KYT, 2007. 436 c. [in Ukrainian].
- Budz, 2010 – Budz V. P. Mentalni osoblyvosti aksiolohichnykh transformatsii suchasnoho ukrainskoho suspilstva [Mental peculiarities of axiological transformations of modern Ukrainian society]. Aktualni problemy transformatsii moralnykh tsinnostei suchasnoho ukrainskoho suspilstva: materialy dopovidei ta vystupiv Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 10–11 travnia 2010 r. Ivano-Frankivsk: Symfoniia-forte, 2010. S. 119–122. [in Ukrainian].
- Berk, 1996 – Berk P. Sila i slabosti istorii mentalnostey. Istoriya mentalnostey, istoricheskaya antropologiya [Strength and weaknesses of the history of mentalities. History of mentalities, historical anthropology]. Zarubezhnye issledovaniya v obzorakh i referatakh. M.: Institut vseob. istorii RAN, Ros. gos. gum. un-t, 1996. S. 56–60. [in Russian].
- Bloch, 1968 – Bloch Marc. La societe feodale [The feudal society]. P.: Decouverte, 1968. 474 p. [in Français].

- Gubanov, 2014 – Gubanov N. N. Formirovanie, razvitie i funktsionirovanie mentaliteta v obshchestve [The formation, development and functioning of mentality in society]. M.: Mezhdunarodnyy izdatelskiy tsentr "Etnosotsium", 2014. 214 s. [in Russian].
- Grinin, 2011 – Grinin L. Ye. Rol lichnosti v istorii: istoriya i teoriya voprosa [The role of personality in history: history and theory of the issue]. Filosofiya i obshchestvo. 2011. №4. S. 173–193. [in Russian].
- Lenneberg, 1967 – Lenneberg E. H. Biological foundations of language. NY, 1967. 489 p. [in English].
- Lefevre, 1988 – Lefevre G. La Grande peur de 1789. Suite de "Les foules revolutionnaires" [The Great Fear of 1789. Follow-up to "Les foules revolutionnaires"]. P., 1988. 314 p. [in Français].
- Marunenko ta in., 2011 – Marunenko I. M., Tymchuk O. V., Nevedomska Ye. O. Henetyka liudyny z osnovamy psykhohenetyky [Human genetics with the basics of psychogenetics]. K.: Kyivskiy universytet im. B. Hrinchenka, 2011. 230 s. [in Ukrainian].
- Perelman – Perelman M. Osobennosti formirovaniya mentaliteta cheloveka [Features of the formation of human mentality]. URL: [http:// world.lib.ru/p/perelxman_m/mark-psycho.shtml](http://world.lib.ru/p/perelxman_m/mark-psycho.shtml) [in Russian].
- Piazhe, 2004 – Piazhe Zh. Psikhologiya intellekta [Psychology of intelligence]. SPb.: Piter, 2004. 192 s. [in Russian].
- Popovych ta in., 2006 – Popovych M. V., Kysliakovska N. B., Viatkina N. B. Teoriia mentalnosti [The theory of mentality]. Problemy teorii mentalnosti / Vidp. red. M. V. Popovych. K.: Nauk. dumka, 2006. S. 3–30. [in Ukrainian].
- Popovych, 2006 – Problemy teorii mentalnosti [Problems of the theory of mentality] / Vidp. red. M. V. Popovych. K.: Naukova dumka, 2006. 407 s. [in Ukrainian].
- Fevr, 1991 – Fevr L. Boi za istoriyu [History battles]. M.: Nauka, 1991. 384 s. [in Russian].
- Yurii ta in., 2012 – Yurii M. F., Aleksiiyevets L. M., Kalakura Ya. S., Udod O. A. Ukraina naidavnishoho chasu – XVIII stolittia: tsyvilizatsiyni kontekst piznannia [Ukraine of ancient times – the eighteenth century: the civilizational context of knowledge]. Ternopil: Aston, 2012. Kn. 1. 700 s. [in Ukrainian].
- Yurii, 2004 – Yurii M. F. Sotsiologhiia [Sociology]. K.: Dakor, 2004. 548 s. [in Ukrainian].
- Tulub, 1986 – Tulub Z. Liudolovy [Ludolov]. V 2-kh t. K.: Dnipro, 1986. T. 1. 781 s. [in Ukrainian].